

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

manuscripts Library

D.P.B.

Coll. No. 850

Title Is ... prepared with
Phatya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 850 Subject : Vedic lit.

Title : Īśāvāsyopaniṣat Bhāṣya.

Author : Śaṅkarācārya Scribe : -

Date of the work : - Date of the Ms. : V.S. 804

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 9.5" by 4. Extent : 10 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : -

: ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ईशावास्यनाम अष्टाध्यायः ॥ ॥ येनात्मना परेणेशा व्याघ्रं विश्वमशेषतः ॥ सोऽहं देह
 द्यासाहो वर्जितो देह न दुर्गो ॥ १ ॥ ईशावास्यमित्यादि मंत्रान्याचिरव्यासुर्न गवान्नाम्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वो
 कांतावत्कुरुदस्यति ॥ तथादि ॥ कर्मजडाः केचित्तन्यतेस्मा ॥ ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मशेषा मंत्रा विशोषादि
 षेत्वादि मंत्रवत् ॥ अतः पृथक् प्रयोजनाभावाद् व्याख्येयास्तान्प्राद ॥ ईशावास्यमित्यादय इति ॥ इमे ते निशाखा
 स्त्रिंशतीत्यादिव द्विनियोजकप्रमाणदिशनात्प्रकरणंतरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ श्रौतविनियोगानावेपि बहिर्देवसदनमि
 त्यस्य बहिर्देवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्देवनेयथाविनियोगः ॥ तथा कर्मशेषात्प्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वे
 षां विनियोग इत्यपि नाशंकनीयमित्याह ॥ तेषामिति ॥ शुद्धादि विशेषणस्यात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणभावात्तथा
 यात्मन केवलं कर्मानुयोगि किंतु कर्मणा विरुध्यते चेत्त्याह ॥ याथात्म्यं चेति ॥ शुद्धो देवभावतो नागंतुं केनापि पा
 पना विद्धः सर्वत्रैको शरीरसाकाशसम इति कदाह्येण पि जानं नृदि मैनागपि कर्मविकृते ॥ किंतु आपातप्रतिप
 त्तिरप्येतादृशानिरुणधेवं कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः ॥ किंचाथः कर्मशेषः स उत्याद्यो दृष्टो यथापुरोडाशादिः ॥ वि
 कार्यः सोमादिः ॥ आप्यो मंत्रादिः ॥ संस्कार्यो ब्राह्मादिः ॥ तदुत्याद्यादिरूपत्वं कर्मशेषत्वव्यापकं व्यावर्तमानमात्म
 याथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति ॥ तथात्मयाथात्म्यं कर्तुं नोक्तं न भवति ॥ येन ममेदं समाहितं साधनं
 ततो मया कर्तव्यमित्यदं काशान्वयपुरुःसरकतत्त्वान्वयः स्यादित्याह ॥ न खेवमिति ॥ न नृपनिषदां जयोपयोगि

त्वा

तु

वत्

त्वदन्यस्यैवमाणांसादृशानास्त्वेवेतादृशमात्म्यात्मात्मतन्नाद॥ सर्वासामिति॥ यत्परः शब्दः सशब्दार्थ इति
मांसां सकप्रसिद्धेः॥ सर्वासामुपनिषदां त्वेकात्म्येति तान्यर्थदर्शयन्त जयोपयोगित्वं वक्तुं शक्यं॥ तथा हीशा
वात्म्यमित्युपक्रमसपर्यगाच्छ्रुमिष्युपसंहारादनेजदेकं॥ तदंतरस्य सर्वस्येयस्यासदृशानां नैवेवाश्वा
श्रुवन्ति सपर्यगां संकीर्तनात्॥ को मोदः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्ता संकीर्तनात्कुर्वन्नेवेदकमा
णि जिजीविषो जेददृशितः कर्मकरणानुवादेनासुर्यानामिति निंदयैकात्म्यदर्शनस्य सुत्वात् तस्मिन् प्रोभातरि श्वाद्
धातानि युक्ता जिधानाच्च॥ अस्यास्तावदुपनिषद एकात्म्यता न्यर्थं दृश्यते॥ एवमन्यासामुपनिषदामुपक्रमोपसं
हारैकस्याभ्यासापूर्वता फलवत्ता र्थवादयुक्त्युपपादना निषदता न्यर्थं लिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन वास्मा
जिसुत्वालोके दृशितानि तिनेदप्रपंच्यते॥ किंच प्रत्यसंवादे पिबलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धं विद्यते योपनिषदाम
र्थेणातिदिसंवादस्तस्मादुपनिषदसमन्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणं तरानुपलं न विरोधेनापलप
नीयं॥ अथेति ध्यातरे एतन्न वगम्यमानमपिरूपं चक्षुषोपलस्यमानं नापक्रुवोर्दतथेकात्म्यमपि नापक्रुवा
र्हमिष्यादि॥ गीतानामिति॥ समंसर्वेषु भूतेषु तिष्ठते परमेश्वरं॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति सपश्यता
त्योदि गीतानां॥ १॥ एक एव तु भूतात्मा भूते भूतेश्च वस्थितः॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादि मो
हशस्त्राणंचैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः॥ यद्येतादृशमात्मतत्वात्तर्हि निरधिकारत्वात्कर्मकांडमुद्धिद्येतेत्यपि नाश

कनीयमित्याह॥ तस्मादिति॥ योपनिषदात्म्ययाथात्म्यविज्ञानवत इष्यते एव॥ कर्मकांडप्रामाण्यं यथा॥ न हि स्यात्
वीक्षतानीति निषधशस्त्रार्थनिश्चय एव शेषेनादिविध्यप्रामाण्यं॥ यथा च नीवक्रोधांक्रान्तस्वान्तप्रत्येव शेषेनादिवि
धिप्रामाण्यं॥ तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येककर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः॥ अत्र जैमिनिप्रवृत्तीनां संमतिमाह॥ योदा
त्यादि॥ अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठे प्रतिष्ठापितः॥ तच्चार्थित्वादिमिथ्याज्ञाननिदानं॥ न हि नूनो वकि
कियस्य स्वत एव॥ दुर्वसं सर्गिणः परमानंदस्वभावस्य सुखमेस्यादुःखमात्तदित्यादित्वं शरीरे इयसा मर्थेनेव
समर्थो हमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना तसंभवतीत्यर्थः॥ यस्मादात्म्ययाथात्म्यप्रकाशकामत्रानकर्मशेष
ताः॥ न मांतांतरविरुद्धास्तिस्मात्प्रयोजनादिमत्वमपि तेमासिद्धमित्याह॥ तस्मादेत इति॥ व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रति
पदं व्याख्याति॥ ईशेति॥ ईशरेष्वर्थे अस्याधातोः क्तिपितुने क्तिवन्तरूपं॥ ईष्टे इतीदं॥ तस्य नृनीये क्वचनमाशेति
॥ ननु कर्तरि क्तिप्रविधानात्परमात्मनश्चापि क्रियत्वात्कथं क्तिवन्त शब्दवाच्येति॥ तत्राह॥ ईशेति॥ मायोपा
धेरीशानकतत्त्वसंनवात् क्तिवन्त शब्दवाच्यतामपिरुध्यते॥ निरुपाधिकस्य तत्त्वत्वेन न विध्यतीत्यर्थः॥ ईशेति
ईशितव्यत्वादेन तर्हि नेदप्राप्त इत्याशंकाद॥ सर्वजंतूनां मात्मा सन्निति॥ यथा दर्शदिषु प्रतिबिंबानां मात्म
सद्विंबभूतो देवदेने ईशितानवति॥ तथा कल्पितनेदेने शिवाशितव्यत्वावसंनवात् न वासव नंदानुमानसं
नवतीत्यर्थः॥ वसन्नादादनेऽस्य रूपं वास्यं॥ तत्त्वत ईश्वरात्मके वसवमात्मा यदनीश्वररूपेण नृदीतं तत्सर्वमा

श्वर एवाभावे निज्ञानेनाद्यादनायं॥ सर्वमिदं ईश्वरोऽस्मात्तिज्ञानं॥ एष सोऽपदेशः॥ द्वां दोषयोः तत्त्वमस्मि
वदित्यर्थः॥ उक्तं च॥ ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशो विशेषतः॥ देयोपादेयभावोऽयं न स स्वाप्नवदीयते॥ १॥
उक्तं च॥ न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति न त्वनः॥ नित्यप्रकाशसि विष्वाकारो मदेऽश्वर इति॥ २॥ यस्य
पदेशज्ञानमात्रेणाऽनृतदृष्टिर्नतिरिक्लियते॥ तस्य विचारादिप्रयत्नेस्तत्त्वप्रकाशस्येन तदृष्टिस्तिरस्का
रिष्यत इत्यनिश्रेयसदृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधादाज्जावादिना जातं यद्गंधं धूमिपा
धिकं मिथ्यातया॥ तत्स्वरूपनिर्घषेणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकं गंधेनाद्याधते॥ तद्विचारादेव सुबलसजा
वान्मिथ्यावस्तुबुद्धिबाधकत्वं संभवतीत्याह॥ तद्वदेव दानि॥ स्वभावोऽनापि विधानकार्यस्वाबाधिकं मिथ्या
त्वेन बाध्यते योग्यत्वयोग्यत्वप्रदर्शनाय विशेषणं॥ एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टिर्निरस्कारमन
वानामुक्तायुक्तनभिज्ञस्य सर्वमिदं मद्देवैश्वर एवेति भावनया अधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारोधिकृतस्य
सर्वकामसंयास एवाधिकारः॥ इदमंत्रे विवक्षितसेनत्यक्तेनेति साक्षात्परा मर्शदर्शनात्॥ त्यजते वदितं ज्ञेयं त्यक्तुः
प्रत्यक्षपरपटुमिदं नानाप्युक्तत्वात्॥ पुत्राद्येषाणां यश्चिन्नविषये पदे तु त्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यतिशेत्त्याह॥ एवमेश्व
रात्मेति॥ विधिसिद्धिं संन्यासस्तोति॥ तेन त्यक्तेनेति॥ त्यागेनात्मारहितः स्यान्निरिक्लियोऽस्यात्मस्वरूपावस्थानानुक्त
त्वात्त्यागस्येत्यर्थः॥ संन्यासिनः शरीरसंधारणे पयुक्तं कौपीनाद्यादनभिज्ञाशनादिव्यतिरिक्तोपिकथं चि

दृश्यपरिग्रहेरागश्चेत्याप्नोति॥ तन्निरोधेयतः कर्तव्यस्य प्रधानविरोधादित्यनिश्रेयसनियमविधिमाह॥ एवं स
क्षेपण इति॥ विदिति॥ निपातस्येदं सामान्यार्थत्वेपि कस्यचिदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तदिदं न गत्यत इत्यर्थं न क
इत्युक्तं॥ अवधारदृष्ट्याऽध्यात्मन एवेदं सर्वशेषभूतं जडस्य चित्तरतं तत्त्वादतो प्राप्ते विषयेनाकांक्षा कर्तव्या परमार्थ
तत्त्वामैव सर्वमित्याकांक्षा विषय एव नास्तीत्यर्थः॥ आद्यमंत्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञा
नस्य संन्यासविधिरुक्तः॥ चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संहिष्यार्थमनुवदत्युन
रस्य संबंधानि स्यात्॥ एवमात्मविद इत्यादिना पूर्वमंत्रेण ज्ञानं विहितं॥ यस्य तस्यैवोत्तरमंत्रे कर्म विहितं॥ ततः स
मुच्चयानुष्ठानेनात्यर्थमंत्रद्वयस्यैकदेशिशंका मुद्गावयति॥ कथं पुनरिति॥ सुद्धब्रह्मज्ञानकर्मणोः नेकाधि
कारो विरुद्धत्वात्॥ कृतुगमनत्रिदंडिधर्मवदस्येव नानापि क्रमेणैककर्तृकत्वमिति चेन्न॥ विशिष्टरूपनेदादिना
धिकारत्वात्॥ यथोक्तं ज्ञानकर्मणो विहितत्वेन मुद्धिस्माद्विरोधोऽसिद्ध इति॥ तदसत्॥ कृतुका लगमनत्रिदंडध
र्मयोरप्यविरोधप्रसंगात्॥ तदुनयनैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेव नत्॥ प्रतिषेधान्न तत्र समुच्चय इति चेद्विदा
पिन कर्मणानप्रजयानानुध्यायाद्वक्तृत्वात्प्रतिषेधस्तुल्यः॥ केवलकर्मविषयो निषिध्य इति॥ न च वाच्यं
केवल्यपदव्यवहारे दानावात्॥ समुच्चयविरोधे रथाप्यनिश्चितत्वात्॥ तस्मान्न समुच्चयेनात्यर्थमंत्रस्येति श्रेत्याह॥
ज्ञानकर्मणो विरोध इति॥ कर्तृत्वाध्यासाच्च यं कर्म शुद्धत्वा कर्तृत्वादिज्ञानेनोपपद्यत इति संबंधयथोक्तं सदानवस्था
वत्तद्वर्णं किं न स्मरसि॥ येनैकाधिकारत्वं तयो कल्पयसीत्यर्थः॥ मंत्राभिगादपित यो जिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्या

ह॥ इहायुरुमिति॥ जिजीविषोः शनिवाकर्मविहितं॥ सर्वमाश्रय एवेति ज्ञानवतस्तत्तस्याजोविहितः॥ किंच धन
संपन्नस्यैव कर्मधिकारः प्रथमत्राधिकारिणश्च धनकोटानिषेधेन कर्मधिकारनिषेधः प्रतीयते इत्यर्थः॥ जिजी
विषादिकर्मधिकारिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह॥ न जीवत इति॥ अत्र एषं स्त्रीजनासंकीर्णं आश्र
मं इयागच्छेत्॥ इति षट्शस्त्रायस्थितिः॥ ततोऽरण्यगमनोपलक्षितसंन्यासान्नपुनरेयात्॥ कर्मश्च दयानप्रत्या
वृत्तिकुर्यादिति॥ जिजीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः॥ इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधि
कारः प्रतिपन्नव्य इत्याह॥ उभयोरिति॥ कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति संनिधानार्थं प्रह्लादं ज्ञानफलं व
क्ष्यति॥ संसारमंडलांतर्गतसेवचदेशांतर्गतप्राप्तापन्नद्विरण्यजनपदप्राप्तादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति॥ अ
जेनयमुपपद्येतेनेत्यर्थः॥ नाशयणोपनिषदाक्यमपि जिज्ञाधिकारत्वे प्रमाणयति॥ इमो ह्यविति॥ पुरस्ता
त्तद्विकाले अनुविष्कृतं तत्तौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ जिज्ञाधिकारावेतयोः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपु
रुषार्थो व्यवधानादित्यर्थः॥ आसवाक्यमपि संवादमाह॥ द्वाविमाविति॥ आद्यमंत्रार्थं प्रपंचयितुं प्रथममविद्वत्ति
दाक्रियत इत्याह॥ अथेति॥ न लोका इति तद्वक्ष्येयं दृष्टार्थे यथाश्रुतमिति॥ येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा दवताविज्ञा
नमनुवृत्तिसंतदनु रूपयैव योनिप्राप्नोतीत्यर्थः॥ आत्मा हंतृत्वस्य उदरजेदिति प्रसिद्धेः॥ कथमविद्धो स आत्महन इ
त्याह॥ कथं त इति॥ उदरजेदितोऽध्यात्माधिकारे प्रसंगो नावात्॥ अमुं ह्यध्यासेनतिरस्करणमेवात्महंतृत्वमि
त्याह॥ अविद्यादोषेणेति॥ यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्यानिर्ज्ञोपशस्त्रं बंधुच्यते॥ तद्वदात्मनि पापित्वाभिधासोपि

हिंसेवेत्यर्थः॥ अजरारमरस्यादिलक्षणं हंमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्येन दपि हनस्येव न दृश्यत इति॥ हनन
मुपचर्यत इत्याह॥ विद्यमानस्येति॥ अस्यात्मयोतस्य प्रायश्चित्तविधानादृशना संसर्गमेव फलमित्याह॥ त
नेहति॥ उत्तरमंत्रानवतारयतियस्यात्मन इत्यादिना॥ अविज्ञेयमेकं वेदात्मनत्वं कथं केचन स्वर्गादिगामिनः
केचन नरकागामिन इति संसारिव्यवस्था॥ मनोपाधिनिबंधनेत्यभिप्रेत्याह॥ मनसस्त्यादिना॥ उपाधेरनुव
र्तनाद्विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमितिशेषः॥ ननु मनसो देहांतस्थत्वाद्द्विर्गमनायोगात् कथं वेगत्वमित्वांश
क्याह॥ इह देहस्यैवेति॥ जवायस्त्वादृश्यादिवत्तद्विचरुणादिनाग्राह्यत्वं प्राप्नोतीत्याह॥ नैनं देवा इति॥
चरुणादिप्रवृत्तेर्मनोपकारपूर्वकतातदविषयकत्वे चरुणादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः॥ मनसो वा
कथं न विषय आत्मेत्यत आह॥ यस्मादिति॥ यथा मनस्यं परिमाणं मनसो न विषयो मंता व्यवधानात्॥ तथा आत्मापि
असंता व्यवधानात् मनसो न विषयस्तच्चापकत्वाच्चेत्यर्थः॥ उक्तात्मसंज्ञावनायोपपत्तिमाह॥ तस्मिन्नात्मत्वे सती
ति श्रोताति कर्माणि सोमाज्यपयश्च ताजिरजिसंघात इति संबंधात्तद्वर्णिकोऽपशब्दः कर्मसु प्राणचेष्टाया
श्चापनिमित्तत्वप्रसिद्धेः कारणवाचकः शब्दकार्यलक्षणया प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य निमि
तप्रवृत्त्यन्यथोपपत्त्याऽधिकृतात्परमेश्वरः संज्ञायतामित्युक्तं॥ इहानीमातरिश्वाग्रहणमुपलक्षणार्थमाहा
यतात्यर्थमाह॥ सर्वाह॥ यामिता आलस्यं॥ आपित्वा द्वात्यतोस्ति निरतिशयस्त्वमेवाहं तद्वेदस्ति तदिति

ई. ना. टी.
॥४॥

रंतरमेकरसंनस्तान्मानावादिताशंकाद॥ प्रज्ञानधनएवेतानि॥ उक्तान्प्रज्ञानस्यफलविधिनिषेधातीतेजीबन्तुक्त
स्वरूपेणवस्थानमिहाह॥ यस्त्विति॥ निरतिशयानंदेस्वतएवदुःखानांस्पृष्टमात्मज्ञानतःशोकोनवति॥ हा
दतोदंनमेपुत्रोसिनमेहेनमिति॥ ततःपुत्रादिकामयनेतदर्थदेवताश्रयनाचिकीर्षति॥ नत्वात्मैकत्वेपश्यतस्ततो
न्येयवतिरेकाभांशोकादेरविद्याकार्यतावधारणान्नविद्यानिवृत्त्येवशोकादेरसंनिकानिवृत्तिर्विद्याफलत्वेनवि
वह्निना॥ तयमात्रस्यसुषुप्तेपिजावादिसाह॥ शोकमोहयोरित्यादिना॥ सुप्रहुरणे॥ स्तावयंतिशरीरमितिस्त्वावाः
शिरःप्रकरणविभागोदितशयिषुवत्तमनुवदति॥ अत्राद्येनेति॥ यदुक्तंआस्करेण॥ सर्वाण्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्या
प्रकरणंततःप्रकरणमेदमनुचितमिति तदसत्॥ आणध्यासनविधातस्याप्युपनिषदुदर्शनात्॥ तत्रतद
पिब्रह्मज्ञानांगमितिवाच्यंयत्कफलदर्शनात्॥ तेनापिवाक्यतादव्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्यप्रक
रणमेदेनैवेष्टत्वाद्याकृतोपासनस्यप्रकांतत्वात्॥ तस्माद्यथाकर्मकांडेऽग्निहोत्रादिप्रकरणं त्रिभिर्नाम
वेष्टते॥ त्रिणाधिकारत्वात्ततःकर्मणस्तथोपनिषत्स्वपि त्रिणाधिकारकमेतद्विरुद्धविद्याप्रकरणमेदो न
विरुध्यते॥ मंत्रार्थेकालासंमतिदर्शयितुंमुपक्रमते॥ अतयोश्चेति॥ तत्रवाक्यमज्ञत्वमवगम्यतइत्योद॥
मनएवेति॥ जायामेस्योदयप्रजायेयाथविजनेमेस्योदयकर्मकुर्वीतेति॥ कामयमानस्यसर्वथैवकार्यजायादि
र्यदानसंपद्यते॥ तदाध्यात्मजायादिसंपन्नं दर्शयति॥ एतच्छास्त्रलिंगंमनसादिध्यातव्यमितिमानस्याज्ञा

॥४॥

वि
१ विरक्तिं

यस्मिन्काले ३

कर्मप

एथोक्तं

पश्यतिसंततस्तस्मादेवदर्शनात्तत्रविजुगुप्ततेजुगुप्तांष्ट्रणनकरोति॥ प्राप्नोत्यैवानुवाद्येयं सर्वादिष्टात्मनो न्यड
ष्टुं पश्यतो न वत्यात्मानमेवा संतविशुद्धं निरंतरं पश्यतो न धृष्टानिमित्तमस्तीति प्राप्नोत्यैवानुवाद्येयं सर्वादिष्टात्मनो न्यड
इममेवार्थमन्योपि मंत्राह॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतानि यथोक्तं आत्मनि तान्येव भू
तानि सर्वाणि परमार्थदर्शनादात्मैवास्तदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तुविज्ञानतः तत्र तस्मिन्काले तत्र चात्मनि वा
कोमोहः कः शोकः॥ शोकश्च मोहश्च कामं बाजमजानतो न वति॥ न चात्मैकत्वे विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः कोमो
हः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरुद्देहेण संन वप्रदर्शनासकारणस्य संसारस्यास्येतमेवोद्देहः
प्रदर्शितो न वति॥ यो यमता नैर्मत्रैरुक्तः आत्मा सत्त्वेन रूपेण किं लक्षण इत्यादायं मंत्रः॥ सपर्यगादिति॥ ८॥
सपर्यगात्सं आत्मा पर्यगात्परिसमंतादगात्तवान्काशवद्वापीत्यर्थः॥ शुक्रं शुद्धं ज्योतिषं हीप्तिमातिर्यथः॥
अकायमशरीरं लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः॥ अत्रणमद्वैतं सुखादीनां स्तौवां शिरयस्मिन् विधेयं तद्वत्स्वाविरं॥
अस्त्वाविरमव्रणमित्यायां स्थूलशरीरप्रतिषेधः॥ शुद्धं निर्मलं शुभापविर्द्धं धर्माधिपापवर्जितं॥ शुक्रमि
त्यादीनि वचांसि पुद्गलत्वेन परिणेतानि॥ सपर्यगादित्युपक्रमकविर्मनापीत्यादिना पुद्गलत्वेनोपसंहरात्॥

॥४॥

स्तावयंति शरीरमिति स्त्वावाः शिरः॥ ३

६
मु२

दिसा ८

कविः कान्तदशी सर्वदेवः ॥ नानेतो सिद्धयेत्यादि श्रुतेः ॥ मनीषी मनस ईक्षिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः ॥ परिच्छेदः सर्वे
 षोपयुपरिभवतातिस्वयं नः स्वयमेव भवतातिस्वयं नः ॥ येषामुपरिभवतियश्चोपरिभवतिः स्वयमेव भवतातिस्वयं नः ॥ सतियमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञ ॥ त्वद्यथा तथा जातो याथातथ्यं यथा नूनं कर्मफलसाधन
 तः ॥ अर्थान्कतं विषयदायनिव्यदधादिदिनवानुयथानुरूपं व्यनजदित्यर्थः ॥ शम्भुताभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः
 संवत्सरवेभ्यः प्रजाभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ अर्थो ज्ञानमंत्रेण सर्वेषां परिहारात् ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो
 वेदार्थः ॥ ईशावाक्यमिदं सर्वमागृधः कस्य खिन्नमिति ॥ अज्ञातो जिजीविषणं ज्ञाननिष्ठा संनवे कुर्वन्नेवेदक
 र्माणि जिजीविषेदितिकर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ॥ अतयोश्च विज्ञा गोमंत्रप्रदर्शितोर्बेदद्वारण्यके प्रद निष्ठयो ९
 श्रुतिः ॥ सो कामयत जाया मे स्यादिना ॥ अतस्य कामिनः कर्माणि निमनरावास्यात्मावाजाया इत्यादिवचनादज्ञ
 त्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते ॥ तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गसेष्ठात्मावेतात्सवरूपावस्थानं जायाधेय
 णात्रयसंन्यासेन त्वात्मविदां कर्मनिष्ठा प्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शितं किं प्रजया करिष्यामो ये प्रातो
 यमात्मायं लोक इत्यादिना ॥ ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्यानाम इत्यादिना विद्वन्निहा दारेण आत्म
 ४ प्राणः प्रजा ४

च

विद्यापतेन

नोयथात्म्यं सपर्यगादित्येतदन्ते मंत्रैरुपदिष्टं तेनैव ॥ अधिकृतान कामिन इति ॥ तथा चेतानामुत्तराणामंत्रोपनिषदि
 त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग् ॥ अथ च नुष्टमित्यादिविज्ञानोक्तं ॥ ये तु कर्मनिष्ठाः कर्मकुर्वन्त एव जिजीवि
 षवस्तेभ्य इदमुच्यते ॥ अर्थं तम इत्यादिकं पुनरवगम्यते ननु सर्वेषां मित्युच्यते ॥ अकामिनः साधसाधननेदो
 पमर्देन यस्मिन् सर्वाणि कृतान् ॥ तैवानुद्धिजानतः तत्रको मोदः कः शोकरकत्वमनुपश्यतो यदात्मैकत्वविज्ञा
 नं तत्र केनचित्कर्मण ज्ञानांतरेण वाऽमृतः समुच्चिचीषति इदं तु समुच्चिचीषयाऽविद्वद्दिनिदाक्रियते तत्र
 चयस्य येन समुच्चयः संनवतिन्यायतः शास्त्रतो वा तदिदोच्यते ॥ यद्देवं विजितं देवतादिज्ञानं कर्मसंबंधित्वेनोप
 त्यास्येन परमात्मज्ञानं ॥ विद्यया देवलोक इति पृथक् फलप्रवणत्वं ॥ तयोर्ज्ञानकर्मणोरिदं के कानुष्ठाननिदास
 मुच्चिचीषयाननिदापरैवेकैकस्य पृथक् फलप्रवणं विद्यया तदोदंति विद्यया देवलोकः ॥ न तत्र दक्षिणयंति
 कर्मणोऽपि देवलोक इति ॥ न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् ॥ तत्र संप्रति ॥ अदर्शनात्मकं तमः प्रविशंति ये
 के अविद्याविद्यायाश्चन्यामविद्यां कर्मस्यर्थः ॥ तामविद्यामग्निदोनादित्यलक्षणमेव केवलमुपासते तत्पराः संतोऽ
 तुतिष्ठंतीत्यनिप्रायः ॥ ततस्तस्मादंधात्मका तमसोऽन्य इव बहुतरंगैव तमः प्रविशंति कर्महित्वा येऽविद्या ते
 ३ तमः प्रविशंति त्यादि ॥ ५ ॥ अर्थं

तत्र ६

॥ ईशा भाष्ये ॥

७

देव २

विद्यां चाविद्या
मिति ॥

ग्र ३

१ रताः अतिरताः ॥ ९

॥ अन्यदेवाकुरिति १० ॥

॥ अ

यामेव देवताज्ञानेन ॥ तत्रांतरफलनेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमिदं न्यथाफलवदफलवतोः सन्निदि
तयोरंगंगितैव स्यादित्यतः ॥ अन्येऽप्येव विद्याक्रियते कलमित्याहुर्वदंति ॥ अन्यदाकुरविद्याकर्मणा क्रि
यत इति ॥ तथा चोक्तं ॥ कर्मणा पितृलोको विद्यादेव लोक इति ॥ एवं शुश्रूषं श्रुतवंतो वयंधीराणां धीमतो व
चने ये आचार्या नोऽस्मत्पुत्रकर्मवज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तं तेषां मयमागमः पारंपरीगत इत्यर्थः ॥
यत एव विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्मचेत्यर्थः ॥ यस्तदेतदुनयं सदैकेन पुरुषेण नुष्ठेयं वेदतस्यैवं समु
च्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबंधः क्रमेण स्यादित्युच्यते ॥ अविद्याकर्मणा ग्निदोनादिना मृत्युस्वानाविकं कर्म
ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं उनयंतीर्त्वाऽति क्रमविद्यादेवताज्ञानेनामृतं देवतात्मनावमश्नते प्राप्नोति ॥ तद्यम
तमुच्यते यदेवतात्मगमनं ॥ अधुना व्याकृता व्याकृतोर्पसनयोः समुच्चिद्यथाप्रत्येकं निदोच्यते ॥ अंधंतमः
प्रविशंतियेऽसंभूतिं संभवतः संभूतिः सामर्थ्यकार्यस्यासंभूतिस्तस्यान्यासंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृ
ताख्यतामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनु
रूपमेवांधंतमो दर्शनात्मकं प्रविशंति ॥ ततस्तस्मादपि नूयो न कुतरमिव तमः प्रविशंतियेऽसंभूत्यां कार्यव्र

वेदः २

अंधंतमः
ति १२

७

अन्यदेवाकुरिति १३

च

ति १४

लय

अ

१२
एलिहिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ अधुना नयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलनेदमाह ॥ अन्यदेव एव
हुः पूतं संभवतः संभूते कार्यव्रसोपासनादलिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ तथा चान्यदाकुरसंभवा
दसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्युक्तं मंधंतमः प्रविशंतीति प्रकृतिलय इति च पौ राणिकैरुच्यते ॥
इत्येवं शुश्रूषमधीराणां येन सत्त्विवैक्षिरे व्याकृता व्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ यत एवमतः स
मुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्दुष्करकैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह ॥ संभूतिं च विनाशं च यस्तदेतन्नयः
सह ॥ विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य सतेन धर्मिणो नैवेदेनोच्यते ॥ विनाश इति तेन तदुपासनेनानैश्वर्यं
धर्मकामादिदोषजातं च मृत्युंतीर्त्वाहिरण्यगर्भोपासनेन ह्यलिमादिप्राप्तिः फलं तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासं
भूत्याऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलक्षणमश्नते ॥ संभूतिं च विनाशं चेत्पत्रावर्णलोपेन निर्देशोऽष्टव्यः ॥
प्रकृतिलयफलं श्रुतानुरोधान्मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयां तमेतावती संसारग
तिर्गतः परं पूर्वोक्तं तैवानुद्दिजानत इति सर्वात्मनाव एव सर्वेषां संन्यासज्ञाननिष्ठाफलं एवं द्विः प्रकारः
प्रकृतिनिदानिलक्षणो वेदार्थो न प्रकाशितः तत्र प्रकृतिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्न

तत्र
संभूतिमि
ति १४

२भा

८

स्य प्रकाशने प्रवर्तते ब्रह्मणमुपयुक्तं ॥ तिष्ठति लक्षणस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं ब्रह्मद्वार एव ॥ तत्र निषेका
दिशमशानांतं कर्म कुर्वन् निजा विषेधो विद्यया सदा परब्रह्मविषयया तदुक्तं ॥ विद्यावा विद्यात्रयसु द्वे दो
नयंसदेति ॥ अविद्यया मत्स्युं तात्वा विद्यया मत्तमश्रुत इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण मत्तमश्रुत इत्युच्यते न
द्यन्न सत्यमसौ स आदितो य एष एतस्मिन् डले पुरुषो यथायं दक्षिणे ह्युरुर्ध्व एतदुनयंससंब्रलो
पासीनो यथोक्तं कर्म कृतं च यः सीतकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते हिरण्ययेन पात्रेण
हिरण्यमथ मिदं हिरण्यं ज्योतिर्मयमित्येतत्तेन पात्रेण वा पिधानं भूतेन सत्यस्य आदित्यमंडलस्य
ब्रह्मणो पिदितं ह्यदितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन् पाद एव ॥ सत्यधर्मा यतव सत्यस्योपासना सत्यधर्मो य
स्य मम सोऽहं सत्यधर्मस्मिन्मम धर्मं ध्यायन्तस्य धर्मस्यानुष्ठाने दृष्टयेत वसत्यात्मन उपलब्धये हे
पूषन् जगतः पोषणं भूषणं विंशत्यैव एक एव कृष्णतिगच्छतीत्येकं धिः देशकं धीं तथा सर्वस्य
मना धर्मः देयमानं धैर्यं रश्मीनां प्राणांतराणां च स्वीकरणं सूर्या देसूर्यः ॥ प्रजापते रपत्यं प्रजापत्या दे प्रा
जापत्यं ब्रह्म विगमय रश्मीन् स्वात्मनः समूह एका कुरु उपसंहारं तेजसा बकं ज्योतिर्यत्तेन वरुणं कल्या

॥ १॥

॥ हिरण्य
येनेति १५

॥ १५ ॥ पूष
निति १६ ॥

वा

२ तेन

२ ज

त्वात् ५

॥ स्वरिति शिरः ॥ भुवरिति वाङ् ॥ स्वरिति पा
पुरुषः २

ज

एतमं सत्यं तशोतनं तत्तेन वात्मनः प्रसादात्पश्यामि ॥ किंचादं न च त्वां न त्यज्याचे यो सोमं डलस्यो वाङ्मयं वयं
वः पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णं वा प्राणबुद्ध्यात्मनां गमसममिति पुरुषं पुरिशयना द्वांसो दमस्मिन् वामि ॥ अ
थेहानो मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं हित्वा धिदेवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्र
तिपद्यतामिति वाक्यशेषः ॥ लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्म संस्कृतमुक्तामस्त्विति दृष्टव्यं मार्गयाचनसामर्थ्यादि धेदेश
रीरमग्नौ कुतं न स्मांतं नृयात् ॥ उमिति यथोपसर्गसंज्ञा कात्मकं सत्यात्मकं सूर्याख्यं ब्रह्म जेदेनोच्यते ॥ दे
कृतो संकल्यात्मकस्मरयन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर एतावन्तं कालं नावितं कृतमस्मर
यन्मया वाच्यं प्रतति अनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर ॥ कृतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमर्थात् ॥ पुनरनेन मंत्रेण
मार्गयाचने ॥ दे अग्नेन यगमय सुपथा शोतनेन मार्गेण सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गं निवर्त्य धीं निर्विलो
दं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनानोयाचेत्वा पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोतनेन पथानयेरायेध
नार्यकर्मफललोगायेत्यर्थः ॥ अस्मां यथोक्तधर्मविशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि देदेव वधूनानि कर्माणि प्रज्ञाना
नि च विद्वान् जानन् ॥ किंच युयोधिवियोजय विनाशयस्मै अदस्मत्तो जुहुशं कुटिलं वचनं नात्मकमेतः पापं

॥ १६ ॥ वायु
रिति १७

त्वात् ५

॥ १७ ॥ य
वतिरिति १८

अग्नेनेति १८

३

७ त्रं प्रताकात्मानं ॥ ७

नौतेकयविशुद्धाः संत इहं प्राश्याम इत्यभिप्रायः ॥ किंतु वयमिदानीं तेन शक्तुमः परिचयं कर्तुं नयिष्याम
 कृतं तेन तु यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेयं नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः ॥ अविद्यायां मत्सुतात्वाविद्यायां ॥ १८ ॥
 मत्तममृते विनाशेन मत्सुतात्वा संन्यासमत्तममृते इति श्रुत्वा केचि संशयं कुर्वन्ति ॥ अतस्संनिधारणार्थं
 संक्षेपतो विचारणं करिष्यामः ॥ तत्र तावत्किं निमित्तं संशय इत्युच्यते ॥ विद्याशब्देन मुख्यपरमात्मविद्ये
 व कस्मान्न गृह्यते मत्तत्वं च ॥ ननु क्त्वायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात् समुच्चयानुपपत्तिः ॥ ससं
 विरोधस्तु नावगम्यते ॥ विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वाद्यथा ॥ विद्यानुनं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमा
 णकं तथा तद्विरोधा विरोधावपि ॥ तथा च न हि स्यात्सर्वान्तर्यामिनि इति शास्त्रार्थवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्य
 ते ॥ ध्वरेपि हि स्यादिति वै विद्याविद्ययोरपि स्याद्विद्यो कर्मणश्च ॥ न ह्येतदेव विपर्ययते विद्युच्चैः अविद्याया च वि
 धेति श्रुतेः ॥ विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविधे इति चेन्न विरोधाविरोधयोर्विकल्पासंनवाद् विरोध एवेति
 चेन्न सदसंनवानुपपत्तेः ॥ क्रमेण स्यातां विद्याविद्ये चेत्ते ॥ विद्यो न्यूनो न दाश्रये ॥ विद्यानुपपत्तेः ॥ न ह्यग्निरुध्मः
 प्रकाशश्चेति विज्ञानो न्यूनो यस्मिन्नाश्रयेत इत्यनेन तस्मिन्नेवाश्रये शीतो ग्निरप्रकाशेवेत्येव विद्यो न्यूनः ॥

तापिसंशयोऽज्ञानं वा यस्मिन् सर्वाणि नूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्य
 त इति कः शो मोहो घसंनवश्रुतेः ॥ अविद्यायां असंनवान्तर्यामिनि इति शास्त्रार्थवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्य
 मत्तममृते इत्यापेक्षिकममत्तं विद्याशब्देन परमात्मविद्यायद्वारेणैव विद्यायादिना द्वारमार्गयो च
 नमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्यथास्मानि व्याख्यात एव संनो मर्थ इति उपरम्यते ॥ ॥ इति श्रीगोविंदभ
 गवत्पुण्यपादशिष्यशंकरभगवतः कृतो वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यसमाप्ते ॥ ॥ संवत्
 १८५८ शके १७२३ व्यतीते भाद्रपदसुदि ४ शनौ लिखितमिदं पुस्तकं माधवानंदेन ॥ ॥ आरम्भः ॥
 यस्मिन्नेव प्राप्यते तदाप्यं ॥ यत्र गुणधानं मत्तापकर्षो वा क्रियते तसंस्कार्यं ॥ यत्र गुणपरित्या
 गेन रूपान्तरं क्रियते तद्विकार्यं ॥ उक्ताधः पुरोडाशादिः ॥ विकार्यः सोमादिः ॥ आप्यो मंत्रादिः संस्कार्यो ब्रि
 ह्यादिः ॥

श्रीगणेशायनमः॥अथ गयत्र्यर्चनिरूप्यते। सवितु^{तत्} देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहि। यः न धियो प्रचोदयात्
स्यते प्राणिनोऽस्मादिति सविता तस्य सवितुः देवस्य ब्रह्मणः वरेण्यं श्रेष्ठं तत् भर्गो धीमहि ध्यायेम
यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धि वृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयतीत्यर्थः॥

सौजः